

Functional Analysis of factors affecting the historical bureaucratic system of Islamic Iran until the end of independent Iranian Dynasties

Hamid Tonekaboni

Associate Professor, Institute for Social Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies Iran Email: tonkaboni@ihcs.ac.i

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 16 Febr 2023

Received in revised form:

11Apr 2023

Accepted: 10 May 2023

Published online:

22May 2023

Keywords:

Bureaucracy System,
Structure,
Islamic caliphate,
Independent and semi-
independent Iranian
Dynasties.

Summary

Abstract

The "bureaucracy" system, as one of the most prominent and influential achievements of human history, carries components and characteristics that can be traced back to any historical period in a set of structures, norms, methods, traditions, values, interests, customs and habits that They are affected by the political, social, cultural and economic factors of each society. In the framework of the historical sociology approach and using the structuralist qualitative method, the present article has analyzed, explained and functionally analyzed the factors affecting the historical bureaucratic system of Iran in political, social, economic and cultural dimensions, from the introduction of Islam to the end of the Samanid period. The findings of the research show that in this period, despite the dominance of the Islamic caliphate over Iran, due to the professional and effective presence of Iranian ministers and dignitaries in the political power structure of the caliphate, the Iranian model of bureaucracy was adapted, translated and continued, and finally, independent and semi-independent Iranian dynasties. are formed The functional analysis of the findings of the article shows some destructive features and factors preventing the transformation in the historical bureaucratic system of Iran, such as: "tribalistic spirit" and "nepotism", "financial corruption", "obedience and flattery", "pure obedience", "lack of law and Rule-making", "distrust and suspicion" and "feeling of insecurity" in judicial and government positions are rooted in the historical process of the bureaucratic system in Iran.

Introduction

In short, it can be said that the history of developments during the rule of caliphs and Islamic rulers shows the dominance of the Iranian

element over other ethnic groups and nations in the social, cultural, political and administrative majority. And the judicial fields, the power dominating Iran's government, directly or indirectly, was in the hands of Iranians almost throughout the Middle Islamic period. Whenever other elements such as the Arab or Turkish elements were able to overcome the Iranian society and political system for a short period, firstly, they were very transitory and secondly, they were influenced by Iranian culture and civilization. In that period, the Iranians were able to gain the lost independence of Iran with the efforts they made in the early Islamic centuries. Finally, to save civilization and culture and its main components such as the Persian language, literature and customs, Iran and Iranian identity from the danger of destruction. The emergence of independent local governments in eastern Iran was the result of internal conflicts of the caliphate and anti-tyranny popular movements. Despite this, the attacks and invasions and the continuation of absolute and fanatical tribal governments in Iran had problems since the institution of religion and government was concentrated in the personality of caliphs and sultans, although there was absolute monarchy and standing in the person. The emperor also existed throughout ancient Iran. However with the arrival of foreigners to establish power in Iran and their control over the political structure, "political peoples" gradually replaced the bureaucratic government. The domination of foreign sultans over the Iranian society and the single-power governments and patriarchal tribal rule gradually led to the degradation of social classes and classes to "servants" and "servants" and caused the spread of the "spirit of obedience" and servitude" both in the social system and in Political structure. It was in Iran.

Material & Methods

In short, the effective functions of the bureaucracy of independent governments in Iran during the Islamic period are:

1. Revival of Iranian governments;
2. Continuation of Iranian bureaucratic traditions in the Islamic period;
3. Preventing a historical rupture in Iran;
4. Continuity of Iranian identity and culture;
5. The flourishing of Iranian art and architecture and Persian literature;
6. The growth of the Persian language with the support of these dynasties for Iranian writers and poets;
7. Protecting the heart of Iranshahr from Arabization;
8. Administration of ministers by using well-known and resourceful Iranian ministers in the administration of civil and civil affairs.

Also, the shortcomings affecting the bureaucracy of independent governments in the Islamic era include:

1. Civil wars over succession; 2. Lack of law or tradition to choose a successor; 3. Absence of the Shura Council, except for the Samani government; 4. Weakening the livelihood of farmers and villagers due to economic dependence due to the creation and expansion of the feudal system; 5. Merciless killing of people in cities and villages by the heads of some dynasties to expand the areas under their control. 6. Continuous conflicts and wars; 7. Turkish slaves gained power in the courts of some Iranian dynasties and influenced the formation of the Turkish government in Iran; 8. Weakening of ethnic identity after the emergence of Turks in Iran. 9. The killing of several cabinet ministers; 10. Some of the rulers of the independent dynasties of the Abbasid caliphs were deceived and dragged into the abyss of fighting with Iranian rivals by inciting the caliphs to create differences and differences between the Iranian dynasties and prevent them from gaining power.

This article, using a historical sociology approach and the structuralist qualitative method, has analyzed, explained, and functionally analyzed the factors affecting the historical bureaucratic system of Iran from the introduction of Islam to the end of the Samanid period in political, social, economic, and cultural dimensions.

Discussion

The findings of the research show that in this period, despite the dominance of the Islamic caliphate over Iran, due to the professional and effective presence of Iranian ministers and bureaucrats in the political power structure of the caliphate, the pattern of Iranian bureaucracy continued and finally, independent and semi-independent Iranian dynasties were formed. The functional analysis of the findings of the article shows some destructive features and factors preventing the transformation in the historical bureaucratic system of Iran, such as: "tribalism" and "lineage" "financial corruption" "obedience and courtesy" and "pure obedience" and "lack of law and legality" and "distrust and suspicion" and "feeling of insecurity" in judicial positions and The government is rooted in the historical process of the bureaucratic system in Iran.

Results & Conclusions

Studies have shown that the developments during the rule of the Islamic caliphs and emirs indicate the dominance of Iranians over other ethnic groups and nations in most social, cultural, political, administrative and civil spheres in the Islamic period. The dominant power in Iran was directly or indirectly in the hands of Iranians almost throughout the Middle Ages. Whenever other elements, such as the Arab or Turkish elements, were able to gain superiority over Iranian society and the political system for a short time, firstly, it was very transient and temporary, and secondly, they were under the influence

---

of Iranian culture and civilization. During that period, the Iranian nation was able to regain its lost independence as a result of the struggles that began in the late first century AH and reached their peak in the second and third centuries. Ultimately, civilization and culture, as well as its main indicators, namely the Persian language, literature, customs, and traditions, liberated Iran and Iranian identity from the danger of destruction. The emergence of independent local governments in eastern Iran was possible and accelerated, on the one hand, as a result of internal conflicts within the Caliphate court and, on the other hand, as a result of popular movements that had shaken the pillars of the Caliphs' power.

Nevertheless, the attacks and invasions and the continuation of absolute and fanatic tribal governments in Iran had some negative consequences, and the institution of religion and state became concentrated in the personality of the Caliphs and foreign sultans. Although absolute monarchy and the person of the Shah existed throughout the ancient Iranian era, with the entry of foreigners into the power structure in Iran and their dominance over the political structure, "political tribes" gradually replaced the bureaucratic state. The dominance of foreign sultans over Iranian society and the monopolistic governments and tribal patrimonial domination gradually caused the social strata and classes to be reduced to "subjects" and "servants". They led to the spread of the "spirit of obedience" and "slavery" both in the social system and in the political structure in Iran.

Studies have shown that the functions affecting the bureaucracy of independent states in the Islamic period are: 1. Revival of Iranian states; 2. Continuation of Iranian bureaucratic traditions in the Islamic period; 3. Prevention of historical discontinuity in Iran; 4. Continuation of Iranian identity and culture; 5. The flourishing of Iranian art and architecture and Persian literature; 6. Development of the Persian language with the support of these dynasties from Iranian writers and poets; 7. Protection of the heart of Iranshahr from Arabization; 8. Ministerialism by utilizing prominent and resourceful Iranian ministers in directing state and civil affairs.

Also, the dysfunctions affecting the bureaucracy of independent states in the Islamic period are: 1. Domestic wars over succession; 2. Lack of law or tradition for choosing a successor; 3. Lack of a council of councils, except the Samanid state; 4. Weakening of the livelihood of farmers and villagers due to economic dependence due to the creation and expansion of the Iqta system; 5. The brutal massacres of the people of cities and villages by the leaders of some dynasties to expand and expand the areas under their control; 6. Continuous conflicts and wars;

7. The rise of Turkish slaves in the courts of some Iranian dynasties and their influence on the formation of the Turkic government in Iran; 8. The weakening of ethnic authenticity following the rise of the Turks in Iran; 9. The murder of some skilled ministers; 10. The deception of some of the emirs of the independent dynasties by the Abbasid caliphs and their being drawn into the abyss of fighting with Iranian rivals incited the caliphs to create discord and disagreement between the Iranian dynasties and prevent them from gaining power.

Finally, some destructive characteristics and factors inhibiting change in the Iranian bureaucratic system, such as "tribalistic mentality" and "nepotism", "financial corruption", "willfulness and favoritism", "pure obedience", "lack of law and rule-making", "mistrust and suspicion", and "feeling of insecurity" in bureaucratic and government positions have their roots in this era, which gradually led to the lack of development and desired development of the principled bureaucracy in Iran.

List of sources with English handwriting

- Perry (1390). *Genealogy of Autocratic States*, Translated by Hassan Mortazavi, Tehran: Sales Publishing House. [In Persian]
  - Ibn Hawqal (1345). *Sourat al-Arz*, Translated by Jafar Shaar, Tehran: Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
  - Ibn al-Abri (1377). *Brief History of States*, Translated by Abdolhamid Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
  - Spüler, Berthold (1354). *The Islamic World*, Translated by Qamar Arian, Tehran: Amir Kabir Publishing House. [In Persian]
  - Barthold, W. W. (1344). *Political and Social History of Central Asia to the 12th Century AD*, Translated by Ali Mohammad Zahma, Kabul: Pohunkhi Publications. [In Persian]
  - Barthold, W. W. (1344). *Turkestan Nameh*, Translated by Karim Keshavarz, Tehran: Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
  - Behnam, Isa (1346). *Iranian Civilization*, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
  - History of Iran, Cambridge, Vol. 4 (1984). *History of Iran from Islam to Seljuk*, Compiled by R. N. Fry, Translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir Publishing House. [In Persian]
  - Zarinkoob, Abdolhossein (1994). *History of the Iranian People*, Vol. 1 and 2, Tehran: Amir Kabir Publishing House.
  - Zarinkoob, Abdolhossein (1998). *History of Iran after Islam*, Tehran: Amir Kabir Publishing House. [In Persian]
  - Zeidan, Jorji (1993). *History of Islamic Civilization*, Translated by Ali Javaher Kalam, Tehran: Amir Kabir Publishing House.
  - Shabani, Reza (1999). *Fundamentals of Iranian Social History*, Tehran: Tous Publishing House. [In Persian]
  - Gardizi, Abdolhai bin Zahhak (1315 AH) *Zain al-Akhbar, with an introduction by Mohammad Qazvini*, Tehran, Adab Bookstore. [In Persian]
-

- Lambton, A. K. S. (1378). *Continuity and Development in the Middle History of Iran*, Translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Ney Publishing House. [In Persian]
- Moeen al-Dini, Ahmad (1390). *Iranian Bureaucracy from Antiquity to Today*, Tehran: Dialogue.
- Naji, Mohammad Reza (1378). *Islamic History and Civilization in the Samanid Empire*, Tehran: Majma' al-Imran Publishing House. [In Persian]
- Nizam al-Molk, Abu Ali Hassan bin Ali (1344). *Siyāsatnama* (Sīr al-Mulūk), edited by Mohammad Qazvini and Modarresi Chahardehi, Tehran: Tahuri Bookstore. [In Persian]
- Huntington, Samuel (1370). *Political Organization in Societies Undergoing Change*, Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Alam Publishing. [In Persian]
- Heravi, Javad (2003). *Samanid History; The Golden Age of Iran after Islam*, Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Yarshater, Ehsan (1991). *Iran's Presence in the Islamic World*, Translated by Fereydoun Majlesi, Book of the Thirteenth Giorgio Dellavida Biennial Conference. [In Persian]

Cite this article: Tonekaboni, Hamid (2023) *Functional Analysis of factors affecting the historical bureaucratic system of Islamic Iran until the end of independent Iranian Dynasties*. Vol 13.No1. Spring 2023. PP.57-91.

DOI: 10.30484/JII.2023.3408.1115

© The Authors: Hamid Tonekaboni
Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان‌سالاری تاریخی ایران اسلامی تا پایان سلسله‌های مستقل

ایرانی*

حمید تنکابنی^۱

۱. دانشیار پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، رایانامه: tonkaboni@ihcs.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

نظام دیوان‌سالاری به مثابه یکی از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین دستاوردهای تاریخ بشری، حامل مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی است که منشأ آن‌ها را می‌توان در هر دوره تاریخی در مجموعه‌ای از ساختارها، هنجارها، رویه‌ها، سنت‌ها، ارزش‌ها، علایق، آداب و عادات متأثر از عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی هر جامعه یافت. مقاله حاضر در قالب رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی و با بهره‌گیری از روش کیفی ساختارگرا، به واکاوی، تبیین و تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان‌سالاری تاریخی ایران در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، از ورود اسلام تا پایان دوره سامانیان پرداخته‌است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد در این دوره با وجود سیطره خلافت اسلامی بر ایران، به دلیل حضور حرفه‌ای و مؤثر وزیران و دیوانیان ایرانی در ساختار قدرت سیاسی خلافت، الگوی ایرانی دیوان‌سالاری اقتباس و ترجمه شده و تداوم می‌یابد و در نهایت، سلسله‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی شکل می‌گیرند. تحلیل کارکردی یافته‌های مقاله نشان می‌دهد برخی ویژگی‌های مخرب و عوامل بازدارنده تحول در نظام دیوان‌سالاری تاریخی ایران نظیر «روحیات قبیله‌سالاری» و «تبارگماری»، «فساد مالی»، «ارادت ورزی و مجامله»، «اطاعت محض»، «فقدان قانون و قاعده ورزی»، «بی‌اعتمادی و سوء ظن» و «احساس عدم امنیت» در مناصب دیوانی و دولتی ریشه در روند تاریخی نظام دیوان‌سالاری ایران دارد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۱/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۰
تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

واژه‌های کلیدی:

دیوان‌سالاری،
نظام،
ساختار،
خلافت اسلامی،
سلسله‌های مستقل و نیمه
مستقل ایرانی.

استناد: تنکابنی، حمید (۱۴۰۲) تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان‌سالاری تاریخی ایران اسلامی تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صص ۵۷-۹۱.

DOI: 10.30484/JII.2023.3408.1115

*این مقاله یک فاز از پژوهشی جامع در حوزه دیوان‌سالاری تاریخی ایران (از دوره ماد تا پایان دوره پهلوی اول) می‌باشد.

© نویسنده: حمید تنکابنی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شماره ۲۸۹۱ - ۲۳۲۲

شماره ۲۹۶۱ - ۲۷۱۷

دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صفحه ۵۷-۹۱.

مقدمه:

ساخت سیاسی ایران از دوره ماد تا پایان عصر قاجار، همواره شکل و قالبی ویژه و پیچیده داشته است. این ساختار سیاسی بومی، کهن و بسیار پایدار، از شبکه‌ای پیچیده از واحدهای جمعیتی تشکیل می‌شد که بسته به شرایط بوم شناختی و اجتماعی، دستاوردها، کارکردها و کژکارکردهایی داشته است؛ ساختاری پیچیده و بوروکراتیک که با همگرایی و اتحاد قدرت‌های محلی و البته گاهی واگرایی آنها به وجود آمده است. با نگاهی به تاریخچه تحولات نظام دیوان‌سالاری در ایران می‌توان دریافت که شیوه کشورداری ایرانیان، تداوم یک سنت دیرپا بوده که از عهد باستان به دوره خلافت اسلامی و سپس به دوره‌های بعدی به ارث رسید و حتی موجب حفظ هویت ملی ایرانیان در مقابل حمله بیگانگان گشت. نظام دیوان‌سالاری ایران - همچون بسیاری از دیوان‌سالاری‌ها در سایر کشورها - نقشی بی‌بدیل و نظرگیر در موفقیت یا عدم موفقیت جامعه در فراگرد توسعه پایدار و همه جانبه و تحقق اهداف آن ایفا می‌کند. نظام دیوان‌سالاری کهن ایران، به‌طور معناداری تحت تأثیر عوامل، رخدادها، تحولات و فرآیندهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در هر دوره تاریخی قرار داشته است. از سوی دیگر و به استناد مطالعات و پژوهش‌های انجام‌یافته و شواهد موجود، نظام دیوان‌سالاری کنونی ایران و ویژگی‌های درونی و نهادینه شده آن، بنابر علل و دلایل گوناگون تاریخی، در وضعیت نامناسبی قرار دارد. امری که قرن‌هاست به‌عنوان یک معضل ملی، لاینحل باقی مانده است. چنین به نظر می‌رسد حل این مشکل، بدون ریشه‌شناسی و پیشینه‌شناسی فرآیند پدید آمدن این ویژگی‌ها در طول تاریخ و بدون شناخت و آگاهی حاصل از این رهگذر، میسر نباشد. تدوین و اجرای هرگونه برنامه‌ریزی راهبردی به‌منظور پدید آوردن تحول اساسی، زیربنایی و ماندگار در نهاد دیوان‌سالاری کشور، به انجام پژوهش‌های تاریخی درباره این نهاد، ویژگی‌های آن و تبیین و تحلیل تحولات و عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مؤثر بر آن نیاز دارد.

نظر به نقش تعیین‌کننده نظام دیوان‌سالاری ایران و ویژگی‌های آن، در تحقق یا عدم تحقق اهداف توسعه پایدار کشور و اینکه بسیاری از این خصوصیات، روحیات و عادات نهادینه‌شده- نظیر قانون‌گریزی و قانون‌شکنی، فساد گسترده و سازمان‌یافته اداری و مالی، غلبه رابطه‌سالاری و تبار‌گماری و... - تحت‌تأثیر ساخت قدرت و ساختارهای گوناگون جامعه و سایر عوامل و تحولات در طی چندین هزار سال، تکوین‌یافته و شکل گرفته است، مقاله حاضر به‌منظور شناسایی ویژگی‌ها و تغییرات و تحولات نظام دیوان‌سالاری تاریخی ایران، از زمان ورود اسلام تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی، به واری و تبیین ویژگی‌های نظام دیوانی کشور و تحلیل نحوه تأثیرات عوامل و رخدادهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، در شکل‌گیری این ویژگی‌ها می‌پردازد. با توجه به نقش بی‌بدیل نظام اداری در کامیابی و اجرای موفقیت‌آمیز برنامه‌های توسعه پایدار کشور، می‌توان تحول بنیادین در نظام دیوان‌سالاری را یکی از ضرورت‌های تاریخی و ملی تلقی کرد. گمان می‌رود شرط لازم و مقدماتی برای موفقیت و کامیابی هرگونه برنامه‌ریزی جهت دستیابی به تحولی ژرف و اساسی در نظام دیوان‌سالاری ایران، ریشه‌شناسی و شناخت تاریخی از این نهاد کهن کشور و واکاوی در خصوص علل پدید آمدن روحیات، عادات، آداب و ویژگی‌های ماندگار در آن است. بنابراین، مطالعه و پژوهش در این موضوع، به‌عنوان یک نیاز و ضرورت ملی، می‌تواند زمینه‌ساز حل یکی از مهمترین مسائل مدیریت دولتی، و به‌تبع آن جامعه و توسعه کشور باشد.

هدف اصلی در مقاله حاضر، شناخت و واکاوی کارکردها، کژکارکردها، روحیات، نگرش‌ها و خصوصیات هر سلسله (از ورود اسلام تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی) و عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی موجد یا بازدارنده تحول اساسی در نظام دیوان‌سالاری ایران است. همچنین، مقاله در مقام پاسخ‌گویی به دو پرسش اصلی است: نخست آنکه چه عوامل، رخدادهای و تحولاتی، در طول تاریخ ایران از ورود اسلام تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی دست‌کم تا حمله مغولان در تکوین و شکل‌گیری خصوصیات بارز نظام دیوان‌سالاری کشور تأثیرات ماندگار داشته‌اند؟ و دوم آنکه چگونه این ویژگی‌ها در نظام دیوان‌سالاری ایرانی از هر دوره تاریخی به دوره‌های بعدی منتقل شده‌اند؟

شایان‌ذکر است در زمینه نظام دیوانی ایران، مطالعات و پژوهش‌های تاریخی گوناگونی انجام شده‌است که ذکر آنها به درازا می‌کشد و تنها گزیده‌ای از آنها بیانگر وسعت این پژوهش‌هاست.^۱ لیکن به نظر

می‌رسد در این مجموعه آثار، تاکنون به عوامل بازدارنده و یا موجد تحول در نظام دیوان‌سالاری در هر دوره تاریخی و به‌ویژه تبیین و تحلیل عوامل و رخدادهای تأثیرگذار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی با توجه به ساخت قدرت در ادوار گوناگون پرداخته نشده است. بدین‌سان، وجه ممیزه پژوهش حاضر، واری و تحلیل تأثیرات این متغیرها و به‌ویژه ساخت قدرت بر نظام دیوان‌سالاری ایران در دوره تاریخی یادشده است. در تدوین اثر حاضر، از روش کیفی ساختمندگرا که معمولاً برای تبیین ساختاری، در مطالعات اجتماعی به کار می‌رود، استفاده شده است. روش بررسی مبتنی بر تحقیق کیفی از نوع تاریخ‌نگاری انتقادی و روش گردآوری داده‌ها، اسنادی (کتابخانه‌ای) است. برای استخراج داده‌ها، از اسناد مکتوب، گزارش‌ها، نامه‌ها، مقالات، مطالعات و مدارک موجود در آرشیو استفاده شده است.

ساختار سیاسی ایران اسلامی تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی

بسیاری معتقدند حکومت‌های ایرانی عموماً فرد محور، مطلقه و استبدادی بوده‌اند. در ابتدا، نظام حکومت متکی بر سلسله مراتب زنجیره طویل قدرت بود که از سر حلقه اصلی آن یعنی «شاه» نشئت می‌گرفت و در درجات پایین‌تر تا استانداران، فرمانداران، بخشداران و حتی کدخداهای ادامه پیدا می‌کرد. اما هیچ فردی را بدون رعایت ضوابط اصولی کشورداری برای انجام مسئولیت‌های مهم انتخاب نمی‌کردند و داشتن شرایط اولیه و اصول قابلیت و تجربیت و کفایت، امری ناگزیر و قطعی بود. ایرانیان به‌هنگام ظهور موجودیت و اعتبار تاریخی خود، ادغام اجتماعی کافی پیدا کرده و به مشترکات نژادی و قبیله‌ای و قومی یکدیگر پی برده و به هویت واحدی دست یافته‌بودند. به‌صورتی که (۱) تشکیل دولت، (۲) چهره یابی ملت و (۳) پیدایش و نام‌گذاری سرزمین مشترک آنان به‌عنوان کشور، سه امر تحقق یافته تلقی می‌شد. این مسئله در مجموع، امر سیاسی و خصوصیات مدنی آنان را در بر می‌گرفت و همراه با زبان، معتقدات مذهبی و سنن و رسوم ملی، هستی ایرانی را به‌دور و نزدیک می‌شناسانید. (شعبانی، ۱۳۷۹:

۱۶۳-۱۶۵)

با آنکه در تاریخ ایران، حکومت معمولاً انحصاری تلقی شده و اساساً گونه‌ای «سلطنت مطلقه» فرد محور برقرار بوده، اما تبیین روشنی از رابطه میان نظام اداری و تشکیلات دیوان‌سالاری با حکومت وقت، وجود داشته است. حکومت‌های متعددی در ایران آمدند و حکمرانی کردند و رخت بر بستند، ولی دیوان‌سالاری با اتکا بر عناصر کارآمد و مجرب ایرانی، همواره باقی‌ماند و تداوم تاریخی حیات سیاسی

ایرانیان را با چفت و بست منطقی و اصولی حفظ کرد. اگر چه شماری از ویژگی‌های آن به مرور زمان و تحت تأثیر ساخت قدرت هر سلسله یا دوره تاریخی دستخوش تحولات گردید.

از زمان ورود اسلام به ایران تا نه قرن بعد، تضاد میان تفکر ایرانی و عربی و به‌طور خاص میان اصول دیوان سالاری ایرانی و شیوه حکومت‌داری خلفا به وضوح مشاهده می‌شود؛ البته این امر باید در متن تلاش تاریخی ایرانیان برای احیای اقتدار و شکوه گذشته سرزمین خود و مقابله با سیطره اعراب واکاوی گردد. قرن سوم هجری با دگرگونی عمده در آرایش نیروها و تفکرات حاکم بر دوران اسلامی آغاز شد؛ با پایان یافتن دوره آرمانی خلفای راشدین، به دلیل فقدان سنتی عربی در امر حکومت‌داری، خلفا به‌ناچار برای اداره امور سرزمین خود به کارگزاران ایرانی روی آوردند. برمکیان، که از خانواده‌های کهن ایران بودند، با استفاده از اصول و الگوی حکومت‌داری ساسانیان، دستگاهی مقتدر برای اداره امور به وجود آوردند. مشکل اصلی خلافت در این دوران از کمبود منابع اندیشه اسلامی در امر حکومت و سازمان‌دهی اجتماعی و سیاسی ناشی می‌شد و این امر به‌دست اعراب تازه‌مسلمان که پشتوانه‌ای جز جاهلیت نداشتند، ممکن نبود. برعکس، سنت ایرانی شاهنشاهی و نهادهای آن، در عمل و نظر، به‌صورت مدون در دسترس بود و باقی‌مانده اندیشه‌گران ایران می‌توانستند تجربه دیرینه ایرانیان در امر فرمانروایی و کشورداری را به دارالخلافه انتقال دهند. در این دوران، با توجه به همین مسئله بود که به تدریج خلافت اسلامی، با تقلید از سرمشق اداری و آیین شهریاران ایران در دوره ساسانی، به سلطنت اسلامی تبدیل گردید. به‌علاوه کارآمدی اصول دیوان سالاری ایرانی، سبب گردید خلفای عرب کمتر به مقابله با آن برخیزند و همین مدارا سبب شد این روش‌ها در بطن سلطنت اسلامی ریشه دواند و حتی کشتار برامکه در زمان هارون الرشید، که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مواجهه با دستگاه و عقاید دیوانی ایرانی بود، نیز نتوانست از اهمیت این اصول و روش‌ها بکاهد. (معین الدینی، ۱۳۹۰: ۳)

با ظهور حکومت‌های بیگانه تازیان، ترکان و مغولان در ایران، رابطه سلطان با مردم قطع گردید و تنها ملاک ماندگاری حکومت، قدرت بی شائبه شمشیر شد. به‌طوری که نیروی نظامی و جنگاوران از مهمترین طبقات اجتماعی به‌شمار آمده و از امتیازات ویژه نظیر تیول و اقطاع برخوردار گشتند. به این طبقه «اشراف اهل شمشیر» می‌گفتند. این تحولات، تأثیر بسیاری بر ساخت قدرت و به‌تبع آن، بر نهاد

دیوان سالاری داشت. قدرت گرفتن اشراف اهل شمشیر و پدید آمدن قدرت مطلقه در خلفا و بعدها در سلاطین ترک و مغولی با تکیه بر نیروی شمشیر آنها، اقتدار اهل قلم و دیوان سالاری را تا حدودی تضعیف نمود.

از سوی دیگر، بر اثر این دگردیسی، اشراف اهل شمشیر جایگزین خاندان‌های کهن ایرانی شده و اعتبار و اقتداری که این طبقه در دوره باستان در ایران داشتند، به جنگجویان منتقل گردید. تکیه حکامی که از مردم تحت سلطه خود، متفاوت و متمایز بودند، به طور عمده بر جماعت جنگاوران استوار بود. این گروه، وفاداری خود به خلفا را گاه به قیمت گزاف پرضمانی و آزار مردم بی پناه و استثمار آنان، اثبات می‌کردند و دست آنان بر هر تطاول، گشاده بود. این امر، نخست منجر به شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی و قیام‌های محلی و در نهایت، تشکیل و تأسیس حکومت‌های مستقل ایرانی گردید. یافته‌های زیر، در راستای تبیین عوامل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تأثیرگذار بر نهاد دیوان سالاری و کارکردها و کژکارکردهای آن از ورود اسلام تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی (طاهریان، صفاریان، آل بویه و سامانیان) حاصل گردیده‌است.

دیوان سالاری ایرانی در قرن نخست خلافت اسلامی

منظور از دوره اسلامی، حدود دو قرنی است که ایران در سیطره کامل و مستقیم حکمرانی خلفای اسلامی بوده است. قرون آغازین دوره اسلامی از بسیاری ابعاد و جنبه‌ها، مهم و در پیکربندی تاریخ ایران، سرنوشت‌ساز بوده است. یکی از دلایل اهمیت این دوره، سیطره شکلی جدید از ساخت سیاسی با عنوان «خلافت» برای نخستین بار در ایران بود که سازمان سیاسی ابتدایی آن در دوران نخستین اسلامی بنیان‌گذاری شد. این مفهوم در نظام سیاسی ایران، تازگی داشت؛ چرا که تا پیش از این، تنها شکل قدرت سیاسی در ایران، شاهنشاهی بود.

از سوی دیگر، تبدیل شکل اجتماعی ملت به امت در دوره اسلامی از برجسته‌ترین پیامدهای گسترش اسلام در سرزمین‌های ایرانی بوده است. به تبع این تغییر، در سازمان دولت نیز تحولی ایجاد گردید. نخستین تحول، تبدیل دولت به خلافت بود. مهمترین هدف خلافت در دوران خلفای راشدین، بسط و گسترش اسلام و اداره امور سرزمین‌های اسلامی با آموزه‌های اسلام بود. تحول عمده‌ای که در نهاد دیوان سالاری ایرانی پدید آمد، این بود که سازمان‌هایی که برای اداره امور مختلف قلمرو وسیع اسلامی

وجود داشت، تنها چند دیوان به شکل کاملاً ابتدایی بود و صورت بندی حرفه‌ای و منسجم دوران ایران باستان را نداشت. به تدریج و با ورود ایرانیان به امور سیاسی و اداری دستگاه خلفای اسلامی، تغییرات چشمگیری حاصل گردید و وزیران و دبیران ایرانی دوباره نظم و نسق سابق را به دستگاه دیوان سالاری بازگرداندند.

سازمان اجتماعی در دوره اسلامی شامل جنگاوران، رهبران دینی، بازرگانان و کشاورزان بود. ایران در این دوره، عمدتاً کشوری کشاورزی بوده است. پس از گذشت مدتی از ورود اسلام به ایران و تثبیت حکومت اسلامی، نوعی نظام طبقاتی جدید شکل گرفت. این نظام طبقاتی، ماهیت متفاوتی از دوره ساسانی داشت و از مصادیق نوعی نظام طبقاتی شبه باز بود. اما سازمان اجتماعی ایران را متحول ساخته و افراد را به دو دسته اعراب مسلمان و موالی (غیرعرب) تقسیم نمود. در ساختار و ماهیت اقتصادی، گروه دوم را «اهل ذمه» نامیدند که ناگزیر به پرداخت جزیه بودند. اما باید به این نکته توجه داشت که اضمحلال حصارهای طبقاتی ساسانی و اعطای برخی آزادی‌های اجتماعی جدید از سوی مسلمانان به گروه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی و به‌ویژه طبقات پایین جامعه، تأثیر جدی بر جامعه نسبتاً بسته طبقاتی ایران که یادگار دوره ساسانی بود، داشت. این اجازه تحرک اجتماعی، یکی از انگیزه‌های مهم گرویدن بسیاری از مردم ایران به دین اسلام بود. نهاد دیوان سالاری نیز تحت تأثیر این تحرک اجتماعی، پذیرای افرادی از طبقه دهقانان شد.

در ابتدای دوره خلفای راشدین، که هنوز نهاد دیوان سالاری قوی و منسجمی نضج نگرفته بود، در سازمان سیاسی دولت اسلامی، مفاهیم جدیدی رایج شد که تا پیش از این در هیچ دوره از نظام سیاسی ایران، وجود نداشت. «بیعت»، «امارت استکفاء»، «امارت استیلاء» و «امارت خاصه» از جمله این مفاهیم بود. لمبتون می‌نویسد: " «امارت استکفاء»، آن است که آزادانه به‌همراه سرزمین تحت حاکمیت به شخص اعطاء می‌شود و صاحب آن از وظایفی تعریف شده برخوردار است و دیگری «امارت استیلاء» است که با غلبه و غصب به دست می‌آید و به دلیل وضعیت‌های خاص، اعطاء می‌گردد. نوع دیگر «امارت خاصه» است که در آن وظیفه امیر به سازماندهی ارتش، اجرای مجازات‌های شرعی، دفاع از سرزمین‌های اسلامی و جلوگیری از توهین به مقدسات محدود می‌گشت. وی نقشی در قضاوت، صدور حکم

یا جمع آوری خراج و صدقات نداشت. ماوردی در بحث خود درباره وزارت و امارت، زمینه را برای ارتباط جدیدی میان خلافت و سلطنت فراهم آورده بود. " (لمبتون، ۱۳۷۸: ۱۱۲)

جرجی زیدان، اختیارت والی یا امیر را در این دو نوع امارت تبیین نموده است. وی، اختیارات تام امارت استکفاء را بدین ترتیب بر می‌شمارد: اداره ارتش از نظر مالی و جنگی؛ تعیین قضات و فرمانداران؛ نظارت بر دخل و خرج مأمورین لازم؛ حمایت از دین اسلام و دفاع از ناموس مسلمانان؛ اجرای احکام شرع (حدود)؛ پیشوایی در نماز؛ سرپرستی حجاج. (زیدان، ۱۳۷۲: ۱۱۲)

به اعتقاد زیدان، امارت استکفاء در دوره عباسیان، به تدریج سبب گردید که ممالک اسلامی تجزیه شده و هر بخشی برای خود مستقل شود. والی یا امیر در قلمرو خود استقلال کامل داشت و فقط به نام خلیفه روی منبر خطبه می‌خواند و سکه به نام او ضرب می‌کرد. اگر والی اقتدار و توانمندی داشت، می‌توانست استقلال خود را تحکیم نماید و با فرستادن اندک مالیاتی به خلیفه از هر جهت خودمختار گردد. این نوع امارت را که ماحصل استقلال والی یا امیر بود، «امارت استیلاء» می‌خواندند که بعدها، پایه اصلی شکل‌گیری سلسله‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی گردید.

با سپری شدن روزگار خلفای راشدین و آغاز حکومت خلفای اموی، تحولات فراوانی در اساس دین اسلام پدیدار گشت که بر شکل خلافت، اداره امور سیاسی و دیوانی، ساخت قدرت و نهاد دیوان‌سالاری تأثیرگذار بود. با تبدیل خلافت به سلطنت توسط امویان، آداب و آیین‌های دربار نیز دستخوش تحولات گردید. یکی از آیین‌هایی که توسط سلاطین اموی از دربار شاهنشاهان ساسانی اقتباس گردید، آیین کسب اجازه برای حضور در نزد خلیفه بود. تا پیش از معاویه، حضور در نزد خلیفه هم مانند سایر مردم بدون تشریفات صورت می‌گرفت. یکی دیگر از پیامدهای تبدیل خلافت ساده خلفای راشدین به سلطنت پر تجمل امویان، افزایش بی‌رویه هزینه‌ها و مخارج دربار بود و برای جبران این هزینه‌های هنگفت، میزان خراج و مالیات افزایش یافت. بالا رفتن میزان مالیات، نارضایتی عموم امت اسلامی را به همراه داشت.

سقوط امویان که مظهر ظهور اشرافیت قبیله‌ای عربی بودند، بیشتر نتیجه نارضایتی مسلمانان ایرانی سرزمین‌های شرقی اسلام بود. برخی از قبایل عرب نیز که در خراسان سکونت گزیده بودند، به علت از دست دادن مزایای خود به عنوان مردان جنگی یا «مقاتله» دلسرد شده بودند. فرسودگی نیروهای سربانی

تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان سالاری تاریخی ایران اسلامی تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی احمدنکاهانی ۷۱

که ستون قدرت دولت اموی به‌شمار می‌رفتند، نیز تأثیری منفی در سرنوشت امویان داشتند. (یارشاطر، ۱۹۹۱: ۱۷)

به‌دلیل ظلم و تعدی و تعصبات نژادی امویان و فشارهای اقتصادی سخت بر مردم، سرانجام این حکومت ساقط گردید و با کمک جنبشی ایرانی (به سرکردگی ابومسلم خراسانی)، سلسله عباسیان روی کار آمد. نقش تأثیرگذار طبقات و نیروهای اجتماعی گوناگون در تغییر ساخت قدرت در این فقره بسیار قابل توجه بوده است.

امویان و حکام آنها تلاشی برای توسعه سیستم اداری خود نداشتند و تنها به‌دنبال تسلط و سیطره بر اعراب بوده و قصد آنان در برپایی نظام دیوانی، نخست، اخذ مالیات از مردمان سرزمین‌های فتح شده و دریافت خراج از حکام تحت سلطه خود، بوده است. اما بر خلاف آنان، عباسیان به‌دنبال بسط و توسعه دیوان سالاری و بهره‌گیری از نظم و نسق تشکیلات آن در اداره امور دولت خود بودند و به همین دلیل تشکیلات دولت شاهنشاهی ساسانی را با جزئیات دقیق آن، سرمشق و الگوی سازمان اداری خود قرار دادند. خلفا به‌تدریج اداره و کنترل سرزمین‌هایی که مردمان پارسی در آن می‌زیستند، را به‌دست طبقه آریستوکرات یعنی دهقانان محلی داده و این یکی از نمونه‌های تأثیر ساخت قدرت بر نهاد دیوان سالاری بود.

به‌اعتقاد آندرسون، خلافت عباسی، بیانگر پایان کار اشرافیت قبیله‌ای اعراب بود. دستگاه دولتی جدیدی که در بغداد خلق شد، توسط مقامات ایرانی اداره می‌شد و گاردهای خراسانی از آن محافظت می‌کردند. اما تشکیل ارتش و بوروکراسی دائمی با انضباط همگانی، خلافت جدید را به یک خودکامگی سیاسی با قدرت متمرکز بیشتر نسبت به پیشینیان خود تبدیل کرد. حکومت عباسی به حداکثر شکوفایی تجارت، صنعت و علوم اسلامی دست‌یافت. (آندرسون، ۱۳۹۰: ۷۱۳)

تمایز امویان و عباسیان در میزان «عصبیت عربی» بود. امویان یک حکومت عربی متعصب بودند و با تازه مسلمانان و اهل‌ذمه و اساساً هر فرد غیر عرب، به‌تحقیر و ستم رفتار می‌کردند. اما عباسیان، مشاوران و وزیران و سپاهیان خود را از میان ایرانیان برگزیدند و چون عامل زوال و شکست بنی‌امیه را، رفتار تحقیرآمیز و تعصبات نژادی آنان می‌دانستند، صمیمیت را جایگزین عصبیت کرده و در راستای

این هدف حتی پایتخت خلافت را از دمشق به بغداد که به ایران نزدیک‌تر بود، منتقل نمودند و با دختران ایرانی ازدواج کردند. دعوت از ایرانیان برای اداره نهاد دیوان‌سالاری و تقویت نقش دبیران و دیوانیان از برجسته‌ترین شاخص‌های دولت عباسی بود. عباسیان نخستین خلفای اسلام بودند که تعیین منصب وزارت را از ایرانیان آموخته و به ایرانیان مقام وزارت یعنی عالی‌ترین منصب دربار را اعطا کردند. در پایان قرن سوم هجری، وزارت به منصبی بسیار مهم در رأس نهاد دیوان‌سالاری تبدیل شد. در یک تحلیل کلی می‌توان گفت، نهاد دیوان‌سالاری از دوره عمر خلیفه دوم، بنا بر نیازهای نظام سیاسی و سازمان اداری و همچنین کنترل شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی، در دولت اسلامی برپا گردید و به تدریج با راهنمایی‌های ایرانیان به‌ویژه شخصی به نام هرمزان رو به گسترش نهاد. در دوره امویان، به دلیل عصبیت عربی و نژادی و قدرت مطلقه سلاطین اموی، نهاد دیوانی اندکی تضعیف گردید. ولی دوباره با روی کار آمدن عباسیان، جانی تازه گرفت و دوباره به دیوان‌سالاری توانمند ایرانی تبدیل گردید.

به لحاظ اقتصادی، شواهد بر ورود و مداخله دولت اسلامی بر نهاد اقتصاد دلالت دارد که به نوعی انحصار دولتی نیز منجر شده و برای نیروی اقتصادی جامعه و نظام مالی و تجاری، نوعی وابستگی به دولت را به همراه داشته است. به نظر می‌رسد در ایران باستان، به استقلال اصناف از سوی دولت اهمیت بیشتری داده می‌شد، اما در دوره اسلامی به‌ویژه از دوره عباسی به بعد نوعی انحصار دولتی، نظام اصناف را تضعیف می‌کرد و این امر، تأثیر چشمگیری بر وابستگی اصناف به بخش دولتی و فاصله گرفتن آنها از استقلال اقتصادی داشت. از سوی دیگر، زندگی شهری در اواخر قرن دوم هجری ترقی شایانی کرده و در نتیجه اعتلای عمومی نیروهای تولیدی در قلمرو خلافت، شهرها رشد و توسعه یافت. افزایش مبادله کالا میان شهر و روستا و بازرگانی با چادرنشینان که تقریباً در تمام ایالات بزرگ ایران زندگی می‌کردند و همچنین تجارت به وسیله کاروان‌ها، از عوامل رشد و ترقی شهرها بوده است. این تحولات، تأثیراتی بر نهاد دیوان‌سالاری داشت؛ چرا که اقتصاد دولتی، توسعه تجارت و شهرنشینی، به طور فزاینده‌ای، نیاز به کنترل منابع اقتصادی و اجتماعی را افزایش داده و این امر به بسط و گسترش طول و عرض نظام دیوانی و مناصب موجود در آن منجر گردید.

به لحاظ فرهنگی، نیمه دوم قرن دوم هجری و کل قرن سوم هجری، علی رغم ناآرامی‌های سیاسی، دوره‌ای بود که از یک سوء، شریعت اسلامی به سرعت توسعه یافت و از سوی دیگر، تحت تأثیراتی از اندیشه یونانی و ایرانی و فلسفه سیاسی ایرانشهری، قرار گرفت. دو مورد از تحولات اجتماعی و فرهنگی که پس از ورود اسلام به ایران ایجاد گردید، عبارتند از:

۱. پس از ورود اسلام به ایران، دودمان پادشاهی و دستگاه دینی زرتشتی یعنی سلسله مزدایی که متحد قدرت اجرایی و شریک آن بود، فروپاشید؛ اما طبقات دهقانی و بازرگان که نیروی اقتصادی را در دست داشتند، تغییر آشکاری نیافتند.

۲. اعراب، دین و زبانی جدید به ایران آوردند، اما دین و زبان خود را بر مردم ایران تحمیل نکردند. مبلغان اسلام که به منافع مادی خود نیز آگاه بودند، آشکارا به ایرانیان اجازه انتخاب دادند. بدین ترتیب، ایران «هویت و خصلت ایرانی» خود را حفظ کرد.

اما از شورش‌ها و جنبش‌های ایرانی در دوره ساسانی مانند مانی و مزدک به نظر می‌رسد بتوان «اسطوره انتظار آمدن رهایی‌بخش» را استنتاج کرد. (تاریخ ایران، کمبریج، ۱۳۶۳: ۴/۴۱۸)

«فرهنگ انتظار» در ایرانیان از زمان‌های کهن نهادینه شده بود و همواره در واپسین سال‌های یک سلسله یا سیطره یک دودمان که فشارهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بر ایرانیان وارد آمده و آنان را به تنگ می‌آورد، به لحاظ روانی، نیاز به تغییر را با «فرهنگ انتظار» در می‌آمیختند و همواره در انتظار یک رهایی‌بخش بودند. همین مسئله، یکی از دلایل گرایش ایرانیان به تشیع بود که افزون بر مهر به حضرت علی (ع) و خاندان او، نشئت گرفته از همین «فرهنگ انتظار» نهادینه شده در ایرانیان بود.

از سوی دیگر، با گذشت زمان و قدرت گرفتن عباسیان، روستاییان، رعایا و طبقه فرودستان جامعه که در بدو شکل‌گیری خلافت عباسی، حمایت‌های جدی و همه جانبه‌ای از آنان به عمل آورده بودند، به مرور متوجه عدم تغییر مناسب در وضعیت اقتصادی و معیشت خود شده و به نوعی سرخوردگی دچار گردیدند. یأس اقتصادی این قشر اجتماعی، زمینه ساز جنبش‌ها و قیام‌های متعددی شد که می‌توان آن را از مهمترین تحولات سیاسی و اجتماعی مؤثر بر ساخت قدرت عباسیان، قلمداد کرد.

اصولاً نحوه ایستادگی ایران در برابر قوای بیگانه و یا نیروهای مخرب داخلی، بر دو اصل اساسی یعنی «مبارزه‌های فرهنگی» و «تلاش‌های سازمان یافته اجتماعی» استوار بوده است. یکی از ارکان اساسی تقویت نهضت‌های اعتراضی مردم در این دوران، نفوذ وزیران ایرانی دربار خلفا در تصمیم‌سازی‌های قدرت سیاسی و تأثیرگذاری آنان بر خلیفه بود. برمکیان و آل سهل، دو دودمان ممتاز ایرانی بودند که با پیاده کردن سیاست‌های گوناگون به تقویت جنبش‌های ایرانی همت گماشتند. حضور این متنفذین در دربار خلافت در مناصب دیوانی گوناگون، عنصر تأثیرگذاری بر پیروزی ایرانیان در قیام‌ها و نهضت‌های آزادی خواهانه آنها بود. نهاد دیوان‌سالاری ایرانی به واسطه وزیران توانمند خود، نقش عمده‌ای در تحولات سیاسی و اجتماعی و تعدیل سیاست‌های ستمگرانه خلفا داشت؛ اگر چه خود این وزیران، در نهایت قربانی سیستم فاسد دسیسه‌چینی و کینه‌توزی دربار خلافت می‌شدند. اما از جانی دیگر، در این دوره، حضور دودمانی وزیران ایرانی و پیوند موروثی آنها با این منصب، نوعی تبار گماری را در رأس نهاد دیوان‌سالاری رقم زد که تا قرن‌ها بعد همچنان در ایران به‌شکلی بدخیم استمرار یافت و به یکی از کژکارکردهای این نهاد بدل گردید.

از نیمه اول قرن چهارم هجری، به تدریج مقدمات سقوط سیاسی خلافت فراهم شد تا در سال ۳۳۴ ه. ق اضمحلال کامل آن دستگاه به وقوع پیوست. خلافت، ترکیبی نامتجانس از قبایل و اقوام مختلف در سرزمینی گسترده بود که بر اثر فتوحات عرب متحد شده بودند، اما نه زبان مشترک و نه زندگی اقتصادی واحدی داشتند و نه از لحاظ فرهنگ و تمدن شباهتی بین آنها بود. اختلاف سطح تکامل اقتصادی مناطقی که جزو قلمرو خلافت بودند و سستی نسبی مناسبات نژادی بین مردمان این مناطق، از عواملی بود که موجب سقوط سیاسی خلافت گردید. یکی دیگر از تحولات سیاسی مهم در دوران عباسی که ساخت قدرت خلافت را دستخوش تغییرات جدی نمود، ظهور دولت‌های مستقل و نیمه مستقل ایرانی به موازات خلافت در نواحی گوناگون ایران بوده است. حکومت‌های طاهریان، صفاریان، آل بویه و سامانیان، دستاورد مهم حضور عناصر ایرانی در سازمان کشوری و لشکری خلفای اسلامی بود.

دیوان‌سالاری ایرانی در دوره امارت طاهریان

سلسله طاهریان در خراسان (۲۰۵-۲۵۹ ه. ق) نخستین دولت مستقل ایرانی پس از ورود اعراب به سرزمین ایران به‌شمار می‌آید که می‌توان آن را بازگشت دوباره ایرانیان به سپهر سیاسی و احیای

حکومتی با ریشه‌های ایرانی دانست. هانتینگتون معتقد است: "سطح اشتراک سیاسی یک جامعه، رابطه میان نهادهای آن و نیروهای اجتماعی ترکیب‌کننده این نهادها را بازتاب می‌کند. یک نیروی اجتماعی در حقیقت یک گروه قومی، مذهبی، منطقه‌ای، اقتصادی و یا منزلتی است. «نوسازی» یک جامعه مستلزم تکثر و تنوع گروه‌های اجتماعی آن است؛ بدین‌سان که به گروه بندی‌های خویشاوندی، نژادی و مذهبی موجود گروه بندی‌های شغلی، طبقاتی و تخصصی افزوده می‌شود. یک سازمان یا خط مشی سیاسی کارش این است که برای نگهداشت سامان اجتماعی و رفع درگیری‌ها و گزینش رهبران با اقتدار چاره جویی کند و از این طریق، سطح اشتراک اجتماعی را میان نیروهای اجتماعی گوناگون بالا ببرد. یک اجتماع سیاسی ساده می‌تواند بر پایه قومی، مذهبی یا شغلی استوار باشد و به نهادهای سیاسی پیچیده‌تر نیاز نداشته‌باشد. چنین اجتماعی از وحدت هم‌بستگی مکانیکی مورد نظر دورکیم برخوردار است." (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۱۸)

شکل‌گیری نظام سیاسی طاهریان و بقیه سلسله‌های ایرانی مستقل در دوره خلافت اسلامی را می‌توان با این دیدگاه هانتینگتون، تبیین نمود. نیروهای اجتماعی ایرانی معترض، در واکنش به سخت‌گیری‌های عمال حکومتی خلافت عباسی، با خیزش‌ها و جنبش‌های متعدد، آمادگی خود را جهت مبارزه به‌همراه وحدت و هم‌بستگی فزاینده، نشان داده‌بودند. طاهر، آن نظام سیاسی-اجتماعی را با اقتدار ایجاد نمود و یک اجتماع سیاسی ساده را بر پایه مولفه‌های قومی-مذهبی سامان داد. بنابراین، جامعه ایرانی در این دوره نوعی «نوسازی» را با اتحاد رهبر مقتدر نظامی-سیاسی و تحرک گروه‌های اجتماعی تجربه کرد. در سراسر این دوره، نهاد دیوان‌سالاری ایرانی-گر چه با فراز و فرود بسیار-سازمان خود را حفظ نمود و همچون روزنه امیدی برای بقای سیاست و فرهنگ ایرانی پابرجا باقی‌ماند. مفهوم اجتماعی بسیار قابل تأمل در این زمان، استقلال بود. کسب استقلال برای ایرانیان در حقیقت از این دوره، مفهوم عام یافت و تا قرون معاصر نیز تداوم پیدا کرد. با وجودی که پس از گذشت سالیان متمادی، ایرانیان سنت ترکیبی ایرانی-اسلامی را پذیرفته و این سنت در حیات سیاسی-اجتماعی آنان مستحیل گردیده‌بود، ولی همچنان در تکاپوی ایجاد دولت مستقل ایرانی بودند. حضور علویان در ایران و نقش تشیع نیز به‌عنوان یک شاخص فرهنگی و عقیدتی قدرتمند، در برابر قدرت معنوی خلافت

سنی مذهب عباسیان نقش تأثیرگذاری در حصول استقلال مذهبی ایران از دربار خلافت اسلامی داشت و کمک شایانی به روند استقلال در ادوار بعدی نمود. در این دوره، گروه اجتماعی دهقانان نیز نقش مهمی در شکل گیری دولت‌های مستقل و تداوم نهاد دیوان‌سالاری ایرانی ایفا نمودند. این طبقه از دوره انوشیروان دادگر، تربیت دیوانی یافته و در این امر، حرفه‌ای شده بودند. شاید بتوان نقش دهقانان ایرانی را در دوره اسلامی به مثابه کاتالیزوری میان عامه مردم و حاکمان و امرای مختلفی که در سلسله های گوناگون بر مردم حکومت کردند، دانست. طاهریان با موروثی کردن حکومت و اثبات ضرورت موجودیت حکومت خود در خراسان، اساساً نقش خلفا در اموری نظیر عزل و نصب و جانشینی را در ساختار قدرت سیاسی خود بی رمق نمودند. از سوی دیگر، اصل موروثی شدن حکومت در سلسله طاهریان، دلالت بر استقلال و خودمختاری سیاسی آنان نیز داشت. استمرار قدرت طاهریان به باز احیای احساس ملی و فرهنگی ایرانیان کمک کرد. طاهریان، به پیشرفت مادی و فرهنگی نواحی شرقی ایران نیز کمک شایانی کردند.

زام دولت و دیوان‌سالاری ایران که در دوران خلافت عباسیان در دست وزیران و کارگزاران ایرانی بود، با ظهور طاهریان دوباره به دست امیران ایرانی افتاد. اساساً وجه تمایز امرای ایرانی نسبت به خلفا و بعدها سلاطین ترک، آن بود که مملکت را شخصاً و بدون وزیر، اداره می کردند. طاهریان و صفاریان به طور معمول به جای وزیر، دبیر داشتند. البته این امر به نوعی حکومت مطلقه و قائم به فرد دامن می زد و این شاید بزرگ‌ترین کژکارکرد این حکومت‌ها بوده است. با قدرت گرفتن حکومت مطلقه و مونوکراتیک، اساساً نهاد دیوان‌سالاری تضعیف شده و نظارت و کنترل بوروکراتیک آن، کاهش می یافت. تنها چهار دیوان خراج، رسائل، برید و مظالم در دوره طاهریان فعال بوده است.

اشپولر معتقد است ظهور طاهریان، رجعتی سیاسی در ایران بود. این نتیجه از تصمیم ارادی و آزاد وابستگان طبقه حکمرانان کوچک و دهقانان که مقام رهبری اجتماعی داشتند، سرچشمه گرفته بود و طبقه بندی اجتماعی آن زمان را با سنن و آداب قومی خود و نیز عقاید دینی که به دقت رعایت می شد و مذهب دولت، موافق آن بود، به حال خود باقی گذاشت. بدین وسیله میراث کهن ایرانیان برای ایرانیان مسلمان شده نیز باقی و محفوظ ماند. (اشپولر، ۱۳۵۴: ۱۰۲)

طبقات اجتماعی در دوره طاهریان شامل گروه اجتماعی متنفذ وابستگان خاندان طاهری، گروه بانفوذ و دارای وجهت ملی دهقانان، عامه مردم و در نهایت اقشار محروم و فاقد پایگاه اجتماعی غلامان و بندگان ترک بوده است. به لحاظ اقتصادی، طاهریان کوشیدند تا پس از یک دوره دگرگونی‌های بزرگ اجتماعی، سیاسی و مذهبی در ایران که حاصل انقلاب عباسیان بود، امنیت را به جامعه ایرانی برگردانده و به تبع آن، اقتصادی با ثبات پدید آورند. آنها، عاملان و محصلان مالیاتی را از میان پارسایان و زاهدان بر می‌گزیدند که بر مردم ستم روا ندارند. طاهریان، به بهبود کشاورزی همت گماشتند. کنترل امور مالیاتی به‌عنوان یکی از مهمترین شریان‌های اقتصاد در این دوره در راستای ایجاد ثبات اقتصادی و در پی آن جلوگیری از فشار بر مردم، یکی از نشانه‌های کارآمدی بخش اقتصادی دیوان در این دوره در ایران بود و این امر، افکار عمومی را نسبت به طاهریان بهبود بخشید. نظام مالیاتی دوره طاهریان با توجه به پندهای ی که طاهر در نامه خود به فرزندش عبدالله اشاره نموده‌است، نظامی عادلانه و منصفانه به نظر می‌آید. از سوی دیگر ثروت و منابع مالی هنگفت طاهریان به‌واسطه رونق اقتصاد، مانع از اعمال روش‌های خشونت‌آمیز در جهت اخذ مالیات بوده است.

اساساً دادگری و اقتصاد پررونق، دو شاخص بسیار مهم و تأثیرگذار بر تحول سیاسی و اجتماعی هر کشور است. با افزایش عدالت اجتماعی در دوره طاهریان، نهاد دیوان‌سالاری نیز بهبود قابل توجهی را تجربه کرد؛ زیرا دیوانیان برخاسته از جامعه‌ای بودند که در آن عدالت و برابری اجتماعی بر قرار بود و همچنین در نظام سیاسی‌ای مشغول به فعالیت بودند که دادگری و حکومت منصفانه و قانونمند، نظام فلسفی آن را تشکیل می‌داد. به تبع این دو نوع زیست فردی و حرفه‌ای، می‌توان گفت فعالیت‌های اداری آنان نیز به‌دور از فساد سازمانی بوده است. حضور طاهریان در مناصب اداری و دیوانی بغداد، دلالت بر ساختار ایرانی دیوان‌های عراق عرب دارد. استحکام دیوان‌سالاری ایرانی، به دلیل تداوم میراث دبیران ایرانی در دستگاه خلافت بود که در اغلب سلسله‌های مستقل ایرانی و غیرایرانی نیز دعوت به همکاری شدند.

دیوان سالاری ایرانی در دوره صفاریان

سلسله صفاریان با قوت گرفتن یعقوب لیث در سیستان رسمیت یافت. یعقوب فعالیت خود را در دسته های غازیان و مبارزان شروع کرده بود. موقعیت جغرافیایی سیستان، دین اسلام و نوع رابطه با خلافت، زمینه‌هایی بودند که سبب ساز قدرت یافتن یعقوب لیث صفاری شد. پس از ورود اسلام به ایران، ناحیه سیستان همواره مرکز تجمع مخالفان امویان و عباسیان بود و به دلیل دور بودن از مرکز خلافت، منطقه ای شورش خیز و ولایتی امن برای گردآمدن نیروهای مخالف خلافت به‌ویژه خوارج محسوب می‌شد. همین وضعیت اجتماعی- سیاسی سیستان بود که بستر مناسبی برای ظهور صفاریان فراهم کرد. سه نهاد سیاسی- نظامی در سیستان حضور داشتند که بر شکل‌گیری دولت صفاری تأثیرگذار بوده‌اند: خوارج، مطوعه و عیاران.

صفاریان بر خلاف طاهریان که خراسان را به «امارت استکفاء» مستقل کردند، بر سیستان «امارت استیلاء» داشتند. همین مسئله باعث شد عامه مردم سیستان، صفاریان را ادامه دولت ساسانی تصور کنند. پایه‌های قدرت و اقتدار صفاریان بر نیروی نظامی و شمشیر استوار بود و بیشترین توجه و تمرکز آنان بر نظم و نظام سپاه و انضباط سپاهیان معطوف بود. اما حفظ این نظام لشکری بدون یک سازمان اداری و دیوانی کارآمد امکان‌پذیر نبوده است. یکی از سیاست‌های صفاریان، بهره گرفتن از جاسوسانی بود که جزئیات کارهای عمال و فرماندهان و سرهنگان زبردست را گزارش می‌دادند و قاعده این بود که غلامانی را از خردسالی می‌خریدند و پرورش می‌دادند و چون به حد رشد می‌رسیدند، آنان را به رؤسای لشکری و دیگر کارگزاران خود می‌بخشیدند، اما محرمانه این غلامان را تبدیل به جاسوسان آنان می‌کردند تا از مسائل داخلی طایفه خود بی‌خبر نمانند. به نظر می‌رسد در کنار نیروی قدرتمند نظامی، شبکه توانمند جاسوسی نیز در آن روزگار از کارکرد ویژه‌ای در راستای حفظ قدرت برخوردار بوده است.

یعقوب لیث نه تنها به نفوذ سیاسی خلفا در سیستان و مناطق تحت سیطره صفاریان پایان داد و استقلال سیاسی ایران را تأمین کرد؛ بلکه زبان ملی ایرانیان را جانشین زبان عربی نمود و این اقدام شجاعانه او بعدها توسط سامانیان دنبال شد و ادبیات فارسی به تدریج رو به توسعه نهاد. کارکنان و صاحبان مشاغل دولتی، خود در حقیقت هم عضوی از هیأت حاکمه و هم خدمتگزار طبقه بالا محسوب می‌شدند.

صاحبان قلم در دستگاه صفاریان، سخت محترم بودند و بی‌تردید صفاریان در نوزایی فرهنگ و ادب فارسی در نیمه دوم سده سوم هجری بسیار مؤثر بودند. این صاحبان قلم در حکومت صفاریان گاهی به‌عنوان مشاوران سیاسی و اهالی دیوان، نقش مؤثری ایفا می‌کردند.

بر خلاف یعقوب لیث که ساختار قدرت سیاسی را بر پایه روحیه نظامی استوار ساخته‌بود، برادرش عمرولیث اگر می‌توانست کاری را با مصالحه و مذاکره و یا ارسال رشوه و هدیه به انجام رساند، دست به شمشیر نمی‌برد و آهنگ جنگ نمی‌کرد. با این همه با زیرکی و مهارتی خاص، بر تمامی اعمال و احوال لشکریان و سرکردگان خویش مراقبت داشت و همیشه آنان را برای جنگیدن، آماده نگاه می‌داشت. به‌قول گردیزی "همیشه منهبیان داشتی بر هر سالاری و سرهنگی و مهتری تا بر احوال همه واقف بودی". (گردیزی، ۱۳۱۵: ۱۱)

این خصایص، یعنی قدرت مذاکره و مصالحه به‌جای جنگیدن و استیلای نظامی و همچنین آگاهی از وضعیت سران حکومتی، از شاخص‌های تأثیرگذار بر نهاد دولت و دیوان سالاری بوده است. این ویژگی‌های مدبرانه، نظم و انسجام امور سیاسی و دیوانی را به‌طور فزاینده‌ای سامان می‌داده است. عدم وابستگی حکومت صفاریان به خلافت، نشان‌دهنده آزادمنشی این دولت بوده است. آزادمنشی و عیاری دو شاخص تأثیرگذار بر نهاد دولت و دیوان صفاری بوده است. این دو خصیصه، نوعی عدم خودکامگی مطلقه در امیران صفاری ایجاد کرده بود و این امر در تقویت نهاد دیوان سالاری مؤثر بوده است. بسیاری از امور دیوانی زیر نظر دبیران و دیوانیان از قشر روستایی بود. زرین‌کوب می‌نویسد: "با آنکه اعتلای صفاریان به نیم قرن نکشید، اما نقش آنان در ایجاد مقدمات انفصال قطعی ایران از قلمرو خلافت، نام آنان را به‌عنوان پیشاهنگان استقلال واقعی ایران بلندآوازه ساخت. این نقش آنان مخصوصاً از آن جهت بیشتر اهمیت دارد که امارت آنها، امارت خاندان‌های دبیران و دهقانان نبود؛ بلکه امارت طبقات روستایی و پیشه‌ور بود. شورش مطوعه و عیاران سیستان بر ضد قدرت طبقات عالی منسوب به دستگاه خلافت بود." (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۱۲۲)

انتخاب دبیران و دیوانیان از میان طبقه فرودست جامعه، سبک جدیدی را در نهاد دیوان سالاری ایرانی بنا نهاد و آشکارا دلالت بر اهمیت عدالت اجتماعی نزد صفاریان دارد. صفاریان با بهره‌گیری از مردم

عادی در نهاد دیوانی، نوعی شایسته‌سالاری را در دستگاه دولتی بنا نهادند که تا پیش از این وجود نداشت. آنان ثابت کردند که افراد شایسته تنها در میان طبقات ممتاز جامعه نیستند و این امکان وجود دارد که در بین طبقات فرودست و اقشار ضعیف نیز استعداد‌های دبیری و کاتبی وجود داشته است. عیاری، شاخص‌ترین قانونی بود که در انتخاب افراد برای مناصب دولتی و دیوانی سلسله صفاریان مد نظر قرار می‌گرفت. از نحوه اداره داخلی و ولایاتی نظیر خراسان و فارس در عهد حکومت صفاری چنین استنباط می‌شود که در این ولایات، رفتار محصلان مالیاتی - به‌عنوان نماینده سیاست حکومت مرکزی صفاریان - با مردم به بهترین شکل بوده است. امرای صفاری، وظایف وزیر را خود انجام می‌دادند. اما رئیس سیستم مالی صفاریان، اداره امور مالی مملکت را با استقلال و بدون نظارت و مداخله مستقیم هیچ فردی انجام می‌داد.

صفاریان به‌عنوان یک دولت ایرانی، تلاش بر بازاحیای قدرت خاندان‌های کهن ایرانی در نهاد دیوانی داشتند. گرچه سایر خاندان‌های شناخته شده ایرانی نیز در استقلال نهاد‌های دیوانی در مناطق تحت امارتشان می‌کوشیدند چنانکه ابن حوقل می‌نویسد: "در اکثر نقاط سرزمین ایران، خاندان‌های قدیمی، گذشته از کارهای دیوانی، بسیاری از مناصب و مشاغل دیگر را نیز در انحصار خود داشتند. از جمله این خاندان‌ها که در فارس مصدر امور مهم بودند، خاندان حبیب و خاندان آبی صفیه و خاندان مرزبان پسر دادبه بود." (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۲۵۶)

در نهاد دیوان‌سالاری صفاری، برای نخستین‌بار، افرادی برای سرکشی و نظارت بر عملکرد عمال مالیاتی و دیگر کارگزاران دولتی گسیل می‌شدند و این امر تا پیش از صفاریان در نهاد دیوان‌سالاری وجود نداشته‌است. این کارکرد دیوانی در دولت صفاری منحصر به فرد بوده است. معمولاً در اغلب سلسله‌های پیشا و پسا اسلام، جاسوسان یا مأموران سازمان‌های اطلاعاتی، این وظیفه را بر عهده داشتند. اما امرای صفاری، از برخی دیوانیان که مورد اعتماد آنان بودند، برای انجام این مسئولیت استفاده می‌کردند.

در نهایت می‌توان گفت سلسله صفاریان بنیان‌گذار ویژگی‌های متفاوتی در نهاد دیوان‌سالاری ایرانی بوده است. تا روزگار صفاریان، دبیران از میان دودمان‌های ممتاز و خاندان‌های شهیر دیوانی انتخاب می‌شدند. اما در عصر صفاریان، این قاعده برچیده و این کلیشه‌ها شکسته شد. دیوانی که در آن برای

نخستین بار شایسته سالاری برقرار گردید و این ویژگی، یکی از عناصر موجد تحول در نظام دیوان سالاری ایرانی بوده است.

دیوان سالاری ایرانی در دوره آل بویه

دولت آل بویه در آغاز به سه حوزه شیراز، ری و بغداد تقسیم شده بود. به همین دلیل تاریخ دولت بویه را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد؛ نخست بنیاد گرفتن و رشد؛ دوم، اوج و استقرار وحدت در ایام فرمانروایی رکن الدوله و عضد الدوله و سوم، ستیز بر سر جانشینی عضدالدوله که در موقع خود به زوال و نابودی آن دولت منجر گردید. (تاریخ ایران، کمبریج، ۱۳۶۳: ۴/۲۴۳)

از ابتدای امر دولت آل بویه، دولتی واحد و متمرکز نبود. تنها در یک دوره کوتاه عضدالدوله آن را به صورت یکپارچه زیر سیطره خود در آورده بود که با مرگ او دوباره تقسیم گردید و چهار پسر او بر سر میراث پدر با یکدیگر به منازعه پرداخته و در نتیجه، عراق عرب را از دست دادند. با حضور آل بویه، کار خلیفه به ضعف گرایید و امیران بویه در عزل و نصب قضات و صاحبان مشاغل دیگر، به خلیفه اعتنایی نداشتند. فاصله گرفتن از سیطره خلفا، سنت ایرانی را در نهاد دولت و دیوان آل بویه حفظ می‌کرد و به طور فزاینده‌ای نهاد دیوان سالاری را به سبک ایرانی اداره می‌نمود.

بنیان نظامی سلسله آل بویه، نوعی خودکامگی در موسسان آن پدید آورده بود که تا حدی به تضعیف اختیارات نهاد دیوان سالاری منجر گردید. در تکراری تاریخی، این سلسله نیز به نظارت شخصی امیران بر تمامی امور گرفتار بود؛ ولی نظم دیوانی رعایت می‌گردید. عضد الدوله در حفظ انضباط دیوانی که ظاهراً نفوذ و اقتدار خود را جز در پرتو نظم آن، ممکن نمی‌دید تا آن اندازه اهتمام داشت که حتی یکبار به اسفار بن کردویه، سپهسالار و معتمد خود اجازه نداد تا در باب آنچه به کار قاضی و دیوان وی ارتباط دارد، مداخله کرده و حتی با وی سخن گوید.

بر خلاف طاهریان و صفاریان، در دولت آل بویه منصب وزارت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. قدرت آل بویه در قلمرو دیلم و جبال، مدیون درایت و تدبیر دو وزیر نامدار آنها ابوالفضل بن العمید و صاحب بن عباد بود که لیاقت و کفایت این دو، امیران و حاکمان محلی را تابع آنها می‌ساخت. با آنکه این وزراء ابتدا به‌عنوان کاتب و دبیر دیوان رسائل به خدمت آل بویه در آمده بودند، ولی در وزارت خویش همه

کارها به رأی و نظر و خلاقیت آنها سامان می‌یافت. بنابراین می‌توان گفت اقتدار آل بویه و ساخت قدرت در این سلسله، تا حد زیادی تحت‌تأثیر تدبیر و کاردانی وزیران آنها بوده است و یکی از کارکردهای این سلسله را می‌توان وزیرمداری به‌شمار آورد. تشویق و حمایت این دو وزیر از اهل علم و ادب، نیز عامل عمده ترویج معارف و فرهنگ ایرانی در عصر آل بویه است. یکی دیگر از پیامدهای توجه به نهاد وزارت در دولت آل بویه، احیای سنت ایرانی «مشورت با وزیر خردمند» بوده است. مدت‌ها بود این سنت در سیاست ایرانی کم‌رنگ و بی‌رونق گشته‌بود و به‌وسیله امرای آل بویه دوباره بازآفرینی شد. این سنت نیز به‌طور مستقیم بر کارکرد نهاد دیوان‌سالاری آل بویه تأثیرگذار بوده است. به‌لحاظ فرهنگی، تسامح مذهبی آل بویه، نقش مؤثری بر تقویت نهاد دیوان‌سالاری در مطلوب‌ترین شکل خود را داشته است. نگرش دینی دولت آل بویه به‌طور کلی، نگرشی بی‌طرفانه بوده است. این سیاست به آنان اجازه می‌داد تا بتوانند از افراد بصیر و خردمند و توانمند در امور لشکری و کشوری خود، فارغ از اعتقادات مذهبی آنها بهره‌مند گردند؛ زیرا تنها به کارایی آنان برای حفظ نظم بوروکراتیک دولت خود توجه داشتند. با حمایت آل بویه از علوم گوناگون، دانشمندی در حوزه‌های مختلف نظیر جغرافیا، نویسان، ریاضی‌دانان، منجمان و پزشکان، آثار زیادی از خود به‌جای گذاشته‌اند. نقش وزیران و دبیران ایرانی در توسعه فرهنگ و علم در این دوره بسیار قابل توجه بوده است.

طبقات اجتماعی در دوره آل بویه شامل امیران، دبیران، کتّاب، دانشمندان و شعرا، نظامیان و عامه مردم بوده است. در جامعه آل بویه، اولاد خلفا و خاندان‌های امراء و وزراء و حکام و اعیان و زمین‌داران بزرگ، طبقه خواص را تشکیل می‌دادند و مراتب عالی و عواید سرشار در انحصار این طبقه بود. اصناف پیشه‌وران شهر و روستاییان و شبانان و سپاهیان مزدور در خارج از شهر، طبقه عوام را به وجود می‌آورد و لاجرم طبقات تجار و اهل دیوان و رؤساء سپاه و خرده مالکان هم - که در طی جزر و مد حوادث اجتماعی، دائم بالا و پایین می‌رفتند- طبقه متوسط را تشکیل می‌دادند که افراد آن غالباً بین این دو طبقه جابه‌جا می‌گشتند. استمرار فاصله طبقاتی در این جامعه یادگار سازمان اجتماعی ساسانیان و در عین حال باقی مانده‌ای از جامعه عربی عصر اموی بود. (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۵۱۰)

انتخاب حکام محلی و دبیران دیوانی در دولت آل بویه به‌شکلی مسبوق به سابقه، از میان افراد متمول و خاندان‌های ممتاز صورت می‌گرفت؛ البته با این تفاوت که در اینجا هر کس ثروت و تمول بیشتری

داشت، می‌توانست منصب بالاتری را کسب کند. این مسأله تا حدی تأثیری منفی و کژتابانه بر نهاد دیوان سالاری گذاشت. بر خلاف دیوان سالاری صفاریان، به نظر می‌رسد دیوان آل بویه بر پایه شایسته سالاری شکل نگرفته بوده و هرکس توانایی مالی بالاتری داشت، در منصب بالاتری قرار می‌گرفت. افرادی که به سنت معامله، مناصب خود را خریداری می‌کردند، لزوماً منش دبیری و دیوانی نداشتند و این عامل به رواج فساد مالی و باندبازی، ارادت ورزی و مجامله و اطاعت محض در نهاد دیوانی منجر می‌شد. این عناصر مخرب و بازدارنده تحول در نظام دیوان سالاری از این زمان به بعد تا قرن‌ها در ایران استمرار یافت.

دیوان سالاری ایرانی در دوره سامانیان

سامانیان از دهقانان خراسان بوده و نژاد خالص ایرانی داشتند. برخی منابع نسبت آنان را به خاندان اشرافی بهرام چوبین ساسانی می‌رسانند. آنها شهرهای ماوراءالنهر و خراسان از جمله بخارا (پایتخت) بلخ، مرو و نیشابور را تحت فرمانروایی خود داشتند و پس از مدت کوتاهی نواحی حوزه امارت قدیم صفاریان را نیز در خراسان و سیستان به قلمرو فرمانروایی و حکومت خود ملحق ساختند. (بهنام، ۱۳۴۶: ۲۵۹) دهقانان یکی از گروه‌های مؤثر اجتماعی در این دوره بودند. این طبقه به جهت پایبندی به آداب و رسوم خود، بیش از طبقات دیگر، اندیشه‌ها و آیین‌های ایرانی را حفظ کرده و بر الگوی ایرانی-اسلامی تأثیر گذاردند.

نظام و ساخت حکومت سامانیان با وجود استقلال عینی، همچنان متکی به کسب مشروعیت از دربار خلافت در بغداد بود و خلیفه منشور حکومت را برای امرای سامانی ارسال می‌داشت. تشکیلات دولت سامانی به همراه تقسیمات مرکزی و ولایتی آن بر اساس الگوی ساسانی شکل گرفته و توسط دیوان سالاران ایرانی هدایت می‌شد.

برقراری امنیت اجتماعی، شاخصی تأثیرگذار بر نظم سازمان سیاسی و نهاد دیوان سالاری سامانیان بوده است. از سوی دیگر، ارتقای هویت ملی نیز به افزایش وفاداری مردمان تحت سیطره دولت سامانی منجر گردید و از پیامدهای این وفاداری، کمک آنان به ارتقای مدیریت دولتی و برقراری نظم اجتماعی بوده است. امور ممالک سامانی تحت نظر سه دستگاه: (۱) درگاه یا دربار، (۲) دیوان و (۳) روحانیت اداره

می‌شد. اما از کژتابی‌های دیوان‌سالاری در دوره سامانی، تحریکات و دسیسه‌چینی‌های صاحب‌منصبان دیوانی و حکام محلی ولایات بوده است. توطئه‌پردازی و دسیسه‌چینی‌های دیوانیان سبب فقدان عقلانیت و استدلال‌پذیری و بروز عصبیت و نقدناپذیری و خشونت‌ورزی شده و به‌مرور منجر به تضعیف نهاد دیوان‌سالاری گردید. این ویژگی‌های مخرب و بازدارنده تحول در دیوان‌سالاری ایران از این زمان جوانه زده و در قرون آتی رشد کرد.

از سوی دیگر، به‌تدریج سپهسالاران و فرماندهان نظامی با بزرگان درباری دچار اختلافات و تضادهای داخلی شدند. هر یک از این دو گروه، به‌ویژه در اواخر سلسله سامانی، تمایل شدیدی برای خودمختاری و استقلال یافته‌بودند و با کارشکنی در امور دولتی و دیوانی، آسیب‌های جدی بر پیکر این دو نهاد وارد می‌کردند که منجر به تضعیف دولت مرکزی و به‌تبع آن، نظام دیوان‌سالاری گردید. زمین‌داران و مالکان بزرگ نیز به‌دلیل افزایش مالیات‌ها که نتیجه عدم توازن میان مخارج و درآمدهای دربار سامانی بود، سر ناسازگاری با نهاد دولت گذاشتند. با بروز نارضایتی در میان این طبقه، زندگی و معاش اقشار وابسته به آنان نظیر کشاورزان و روستاییان نیز وضعیت نابسامان شده و در میان آنان نیز اعتراضاتی بروز کرد. همین اختلافات و چالش‌های داخلی، سلسله سامانی را رو به انحطاط برد.

طبقات متنفذ دوره سامانی عبارت بودند از: روحانیان، نظامیان و دبیران دیوانی. در میان این طبقات، روحانیان بیش از پیش تلاش می‌کردند خود را از سازمان دولتی، منفک و مستقل جلوه دهند. در واپسین سال‌های حکمرانی سامانی، دولت مرکزی برای حفظ خود، ناچار بود طبقات و گروه‌های متنفذ را با مهارت بر ضد یکدیگر برانگیزاند. این امر، خود یکی از دلایل انقراض سامانیان بود.

اما در نظام دولتی سامانی، وزرای مشهوری نظیر ابو عبدالله جیهانی، ابوالفضل و ابوعلی بلعمی حضور داشتند که نقش چشمگیری در اعتلای دولت سامانی ایفا نمودند. زیر نظر این وزیران کارآمد، ریاست تمامی دیوان‌ها به نیکویی بوده و گردیزی پیرامون فضل و علم و دانش آنها سخن گفته‌است. (گردیزی،

۱۳۱۵: ۱۸ و ۳۴ و ۳۴)

در تشکیلات اداری عصر سامانی، زبان فارسی جریان داشت. گذشته از اینکه در دوره آل‌بویه، دبیری با عنوان «کاتب رسائل الفارسیه» وجود داشت، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک گواهی است بر اینکه

تشکیلات اداری دولت بخارا در آینده برای سلجوقیان و دولت‌های بعدی ایران به‌عنوان الگو و سرمشق محسوب می‌شده‌است.

صنعت و تجارت دو مؤلفه اقتصادی مهم بود که در عهد سامانی، رونق داشت. بارتولد، علت اساسی پیشرفت در صنعت و بازرگانی عصر سامانیان را بر دو عامل می‌داند: یکی فقدان باج و خراج سنگین و دومی صلح خارجی. وی معتقد است که از دوران حکومت سامانی به‌دلیل استقرار دولت سیاسی- نظامی مقتدر، «سیاست بارو و دیوارسازی» جای خود را به «سیاست تعلیم و آموزش سپاه برای محارب» تغییر داد. اما هیچ‌گاه سیاست آنان، تجاوزکارانه نبود. (بارتولد، ۱۳۴۴: ۵۳)

یکی از مهمترین تحولات سیاسی که بر ساخت قدرت سامانیان و نهاد دیوان سالاری تأثیرگذار بوده است، قدرت گرفتن ترکان در نهاد دولت سامانی بود. ورود عنصر ترک به دستگاه اداری و لشکری سامانیان در واقع به مثابه قدرتی در مقابل زمین‌داران صاحب قدرت شکل گرفت. استخدام غلامان ترک در تمام ارکان دولتی و لشکری و ارتقای منزلت آنان از طریق اعطای اقطاع به ایشان آن چنان قدرتی به این غلامان بخشید که پس از اندک زمانی به‌دلیل اینکه تقریباً تمامی سپاهیان از غلامان ترک بودند، دستگاه دولتی مجبور شد برای رضایت خاطر آنان و به‌طور مستمر از خزانه به سپاهیان مبالغ فراوانی پول بپردازد، چنان که گردیزی می‌نویسد: " و چون یک سال بر آمد شمار کردند، حاکم (احمدبن حمویه وزیر نوح بن نصر) شصت و اندبار هزار هزار درم به حشم داده بود، و هیچکس خوشنود نبود، و خزینه‌ها خالی شد، و حشمها به گله. اثر عجز و ضعف رأی او پدید آمد. " (گردیزی، ۱۳۱۵: ۲۴)

ابن العبری نیز درباره ترکان می‌نویسد: "ترکان امتی هستند به‌شمار افزون و دارای کشوری وسیع، و آنچه در آن مهارت دارند و در آن، بر دیگر امت‌ها برتری یافته‌اند امور سپاهیگری و طرز به کار بردن سپاه است. آنان در سواری از همه چابک‌تر و در نیزه‌گذار و تیراندازی و شمشیرزنی از همه ماهرترند. " (ابن العبری، ۱۳۷۷: ۱) به این ترتیب یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار بر ساخت قدرت در دوره سامانیان، قدرت نظامی غلامان ترک بوده است. نظام‌الملک درباره غلامان ترک در دربار سامانیان می‌نویسد: "در عهد سامانیان، این قاعده پابرجا همی بوده است. به‌تدریج به‌اندازه‌ی خدمت و هنر، شایستگی غلامان را درجه می‌افزودند و چنان که غلامی خریدندی، یک سال او را پیاده خدمت

فرمودندی و در رکاب با قبای زندینجی (از نام قریه زندیه در بخارا مشتق می‌شود) شدی و این غلامان را فرمان نبودی که پنهان و آشکارا در این یک سال بر اسب نشستی و اگر معلوم شدی، مالش دادندی و چون یک سال با موزه خدمت کردند، وثاق باشی یا حاجب بگفتی و حاجب معلوم پادشاه کردی، آنکه او را اسبی ترکی بدادندی با زینی در کام گرفته، و لگام و دوال ساده و چون یک سال با اسب و تازیانه خدمت کردی، دیگر سال، او را قراچوری دادندی تا بر میان بستنی و سال پنجم، زینی بهتر و لگام به کوکب و قبای دبوسی (گرز آهنی) که در حلقه آویختنی و سال ششم، جامه‌ی عنوان و سال هفتم، خیمه ی یک سری و شانزده میخی دادندی و سه غلامک نو خریده را در خیل او کردند و او را وثاق باشی، لقب دادندی و کلاه‌ی نم‌دین سیاه سیم کشیده و قبایکی گنزی در او پوشانیدندی و هم چنین، هر سالی جامه و تجمل و خیل و مرتبت او می‌افزودندی تا خیل باشی شدی، پس هم چنین حاجب شدی و چون شایستگی و هنرها و شجاعت او همه کس را معلوم گشتی و کارهای بزرگ از دست او برآمدی و مردم‌دار و خداوند دوست بودی، آنگاه او را تا ۳۵ سال و ۴۰ سال نشدی، امیری ندادندی و به ولایت نامزد نکردند. " (نظام‌الملک، ۱۳۴۴)

مهمترین تحولات ایران در دوره سامانی در زمینه فرهنگی روی داده است. تب و تاب ایرانیان در عصر سامانیان حاکی از حضور مجدد این مردم در عرصه‌های سیاسی و نظامی و به‌ویژه فرهنگی، پس از دو قرن است. سامانیان در کنار احیا و تداوم فرهنگ و تمدن ایران باستان، به متحول ساختن مبانی اندیشه اسلامی در قالب‌های نوین و خلاق نیز بر آمدند. این خاندان در پرتو اسلام، شعور و نگرش ایرانیان را رونق بخشیده و بدان جلوه عالمگیر دادند. بزرگ‌ترین افتخار سامانیان، دوری گزیدن از فرهنگ و زبان عرب و احیای فرهنگ و ادب پارسی بود. یکی دیگر از اقدامات چشمگیر سامانیان در درون حوزه سیاسی قلمرو خویش، ایجاد یک روح متجانس در کالبد یک پیکره نامتجانس از فرهنگ‌ها و قومیت هاست. خراسان بزرگ، سرزمینی که از ری تا کاشغر را در بر می‌گرفت، نماد یک قلمرو متجانس فرهنگی و سیاسی شد. (هروی، ۱۳۸۰: ۱۵)

دوره حکمرانی سامانیان، را می‌توان «عصر پیکار دولت مرکزی و زمین‌داران» نامید. در نهایت، عایدات دولت بر اثر لشکرکشی برای جلوگیری از قیام زمین‌داران بزرگ، به‌شدت کاهش یافت و در چنین شرایطی بود که شاخص اقتصاد یکبار دیگر، تأثیر تاریخی خود را بر ساخت قدرت به نمایش گذاشت.

دولت سامانی سه رکن بنیادین دربار، دیوان و دین را با نظم خاصی پیوند داده و از هر کدام در زمینه ای ویژه بهره برداری می‌کرد. امیران سامانی در تلاش بودند تا همواره این صلح سیاست‌مدارانه ای میان این نهاد مهم برقرار نمایند و از این رو، با هر سه به تسامح برخورد می‌کردند و مساعی و افری در سازگار نمودن این سه با ساخت قدرت داشتند. تمامی این سنت‌ها، به دولت سامانی و به تبع آن، نهاد دیوان سالاری، اعتبار و وجهه خاصی بخشیده بود. گستردگی دولت سامانی به بسط دیوان سالاری انجامید و موجب گردید ۱۰ دیوان در این دوره به‌طور تخصصی و منفک ایجاد گردد. بر خلاف بسیاری از سلسله‌های مستقل ایرانی، سلسله سامانیان، نهاد دیوان سالاری عریض و طولی داشت و خویشکاری های هر یک از دیوان‌ها به‌طور مشخص، تعریف و تعیین گشته بود.

در واپسین سال‌های امارت سامانیان، مهمترین تحول سیاسی، پیروی کامل دستگاه اداری و دولت بوروکراتیک از امیران نظامی بود. نوح بن نصر برای مستحکم نمودن پایه‌های امارت خود، ناگزیر به پیوند و سازش با فرماندهان گارد سلطنتی شد و پس از او این سنت در میان سلاطین سامانی مرسوم گردید. وقتی سلطان وقت، نیرومند و مقتدر بود، قدرت امرای سپاه کاهش می‌یافت، مانند نخستین امیران سامانی؛ ولی به محض به تخت نشستن سلطانی ضعیف و ناتوان، قدرت واقعی در دست فرماندهان سپاه سامانی قرار می‌گرفت. نکته قابل تأمل این است که امرای نظامی، خود به‌شخصه مناصب اداری را در دست نمی‌گرفتند؛ بلکه اهداف خود را از طریق اشخاص دست‌نشانده خود به مرحله اجرا در می‌آوردند. به نظر می‌رسد سران نظامی، نوعی «دولت در دولت» یا «دولت در سایه» ایجاد می‌نموده‌اند که این مسأله، باعث فقدان قانون و قاعده ورزی، بروز بی‌اعتمادی و سوء ظن و احساس عدم امنیت در میان دولتیان و دیوانیان شده بود و این ویژگی‌های مخرب و بازدارنده تحول در نظام دیوان سالاری ایران، تا قرن‌ها بعد همچنان تداوم یافت. با همه این اوصاف، دیوان سالاری و نظام اداری در دوره سامانی از چنان نظم و نسق شگفت‌انگیزی برخوردار بود که سلسله‌های بعدی یعنی غزنویان و سلجوقیان نیز دستگاه اداری خود را به تقلید از سامانیان سازمان دادند.

نتایج پژوهش

مطالعات تاریخی نشان داد، تحولات دوران حکمرانی خلفا و امرای اسلامی، مبین غلبه مشهود و نظرگیر عنصر ایرانی بر سایر اقوام و ملل در اکثر عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و همچنین اداری و دیوانی است. قدرت مسلط بر ایران تقریباً در سراسر دوره میانه به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در دست ایرانیان بود. هرگاه عناصر دیگری چون عنصر عرب یا ترک توانستند کوتاه زمانی بر جامعه ایرانی و نظام سیاسی برتری‌هایی یابند اولاً بسیار گذرا و موقت بود، ثانیاً تحت‌تأثیر نفوذ فرهنگ و تمدن ایرانی قرار داشتند. در آن دوره ملت ایران بر اثر مجاهداتی که از اواخر قرن اول هجری آغاز کرد و در قرن‌های دوم و سوم به اوج خود رسید، توانست استقلال از دست رفته ایران را به‌دست‌آورد. در نهایت، تمدن و فرهنگ و شاخص‌های اصلی آن یعنی زبان فارسی و ادب و آداب و رسوم، ایران و هویت ایرانی را از خطر نابودی، رهایی بخشید. پیدایش دولت‌های مستقل محلی در مشرق ایران از یک سوء، در نتیجه تضادهای داخلی دربار خلافت و از سوی دیگر بر اثر جنبش‌های مردمی که ارکان قدرت خلفا را متزلزل ساخته‌بودند، ممکن و تسریع گردید.

با این وجود، حملات و تهاجمات و تداوم حکومت‌های مطلقه و متعصب قبیله‌ای در ایران، کژکاردهایی داشت و نهاد دین و دولت در شخصیت خلفا و سلاطین بیگانه متمرکز شد. گرچه سلطنت مطلقه و قائم به شخص شاهنشاه در سراسر دوران ایران باستان نیز وجود داشت، لیکن با ورود بیگانگان به ساخت قدرت در ایران و سیطره آنان بر ساختار سیاسی، به‌تدریج «قبایل سیاسی» جایگزین دولت بوروکراتیک شدند. سیطره سلاطین بیگانه بر جامعه ایرانی و حکومت‌های تک قدرتی و سلطه پاتریمونیال قبیله‌ای، به‌تدریج باعث تنزل اقشار و طبقات اجتماعی به «رعیت» و «بنده» و موجب رواج «روحیه اطاعت» و «بنده‌پروری» هم در نظام اجتماعی و هم در ساخت سیاسی در ایران شد.

بررسی های تاریخی نشان داد کارکردهای تأثیرگذار بر دیوان‌سالاری دولت‌های مستقل در دوره اسلامی عبارتند از: ۱. باز احیای دولت‌های ایرانی؛ ۲. تداوم سنت‌های دیوان‌سالاری ایرانی در دوره اسلامی؛ ۳. جلوگیری از گسست تاریخی در ایران؛ ۴. تداوم هویت و فرهنگ ایرانی؛ ۵. شکوفایی هنر و معماری ایرانی و ادبیات فارسی؛ ۶. بالندگی زبان فارسی با حمایت این سلسله‌ها از نویسندگان و

تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان سالاری تاریخی ایران اسلامی تا پایان سلسله‌های مستقل ایرانی احمدکتابی ۸۹

شاعران ایرانی؛ ۷. حفظ دل ایرانشهر از عربی شدن؛ ۸. وزیرمداری با بهره‌گیری از وزیران سرشناس و مدیر ایرانی در هدایت امور کشوری و دیوانی.

همچنین مطالعات تاریخی مبین این است که کژکارکردهای تأثیرگذار بر دیوان سالاری دولت‌های مستقل در دوره اسلامی عبارتند از: ۱. جنگ‌های خانگی بر سر جانشینی؛ ۲. فقدان قانون یا سنتی برای انتخاب جانشین؛ ۳. فقدان مجلس شورا به‌استثنای دولت سامانی؛ ۴. تضعیف معیشت کشاورزان و روستاییان بر اثر وابستگی اقتصادی به‌دلیل ایجاد و گسترش نظام اقطاع؛ ۵. کشتارهای بی‌رحمانه مردمان شهرها و روستاها توسط سران برخی از سلسله‌ها برای بسط و گسترش مناطق تحت سیطره خود؛ ۶. درگیری‌ها و جنگ‌های پیایی؛ ۷. قدرت گرفتن غلامان ترک نژاد در دربار برخی سلسله‌های ایرانی و تأثیرگذاری بر شکل‌گیری حکومت ترکان در ایران؛ ۸. تضعیف اصالت نژادی به‌دنباله قدرت گرفتن ترکان در ایران؛ ۹. قتل برخی وزیران کاردان؛ ۱۰. فریب خوردن برخی از امرای سلسله‌های مستقل از خلفای عباسی و کشیده شدن به ورطه مبارزه با رقیبان ایرانی با تحریک خلفا به‌منظور ایجاد نفاق و اختلاف میان سلسله‌های ایرانی و جلوگیری از قدرت گرفتن آنان.

در نهایت، برخی ویژگی‌های مخرب و عوامل بازدارنده تحول در نظام دیوان سالاری ایران نظیر «روحیات قبیله سالاری» و «تبار گماری»، «فساد مالی»، «ارادت ورزی و مجامله»، «اطاعت محض»، «فقدان قانون و قاعده ورزی»، «بی‌اعتمادی و سوء ظن» و «احساس عدم امنیت» در مناصب دیوانی و دولتی ریشه در همین دوران دارد که به‌تدریج، روند عدم تکامل و توسعه مطلوب دیوان سالاری اصولی در ایران را رقم زد.

پیوست:

۱. از آن جمله: هزاره‌های گمشده اثر پرویز رجبی (۱۳۸۰)، تاریخ اجتماعی ایران اثر راوندی (۲۵۳۶)، تاریخ ایران اثر پیگولوسکایا و پطروشفسکی و دیگران (۱۳۵۴)، تاریخ ایران زمین (از روزگار باستان تا عصر حاضر) اثر مشکور (۱۳۵۶)، سهم ایران در تمدن جهان اثر نیر نوری (۱۳۴۵)، ایران و تمدن ایرانی اثر هوارکلمان (۱۳۶۳)، کشورداری در جامعه ایران در زمان ساسانیان اثر مهرین شوشتری (۱۳۴۹)، نظام حکومت ایران در دوران اسلامی اثر مریم میراحمدی (۱۳۶۸)،

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۵۷-۹۱.

درآمدی بر دیوان سالاری ایران اثر حمید تنکابنی (۱۳۸۳) و وزارت و دیوانسالاری ایرانی در عصر اسلامی از محمد صادق سجادی (۱۳۹۹) کتاب تاریخ تحلیلی جامعه شناسی دیوان سالاری در ایران، از علی اکبر فرهنگی (۱۳۹۹)

منابع و مطالعات

۱. آندرسون، پری (۱۳۹۰). *تبارشناسی دولت‌های استبدادی*، ترجمه: حسن مرتضوی، تهران: نشر ثالث.
۲. ابن حوقل (۱۳۴۵). *صوره الارض*، ترجمه: جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳. ابن العبری (۱۳۷۷). *مختصر تاریخ دول*، ترجمه: عبدالحمید آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. اشیپولر، برتولد (۱۳۵۴). *جهان اسلام*، ترجمه: قمر آریان، تهران: نشر امیرکبیر.
۵. بارتولد، و. و (۱۳۴۴). *تاریخ سیاسی و اجتماعی آسیای مرکزی تا قرن ۱۲ م*، ترجمه: علی محمد زهما، کابل: انتشارات پوهنخی.
۶. بارتولد، و. و (۱۳۴۴). *ترکستان نامه*، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۷. بهنام، عیسی (۱۳۴۶). *تمدن ایرانی*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۸. تاریخ ایران، کمبریج، ج ۴ (۱۳۶۳). *تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه*، گردآورنده: ر. ن. فرای، ترجمه: حسن انوشه، تهران: نشر امیرکبیر.
۹. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳). *تاریخ مردم ایران*، ج ۱ و ۲، تهران: نشر امیرکبیر.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران: نشر امیرکبیر.
۱۱. زیدان، جرجی (۱۳۷۲). *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه: علی جواهر کلام، تهران: نشر امیرکبیر.
۱۲. شعبانی، رضا (۱۳۷۹). *مبانی تاریخ اجتماعی ایران*، تهران: نشر توس.
۱۳. گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۱۵ ه.ش) *زین الأخبار*، با مقدمه محمد قزوینی، تهران، کتابخانه ادب
۱۴. لمبتون، آن. کی. اس (۱۳۷۸). *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: نشر نی.
۱۵. معین الدینی، احمد (۱۳۹۰). *بوروکراسی ایرانی از باستان تا امروز*، تهران: گفتگو.

تحلیل کارکردی عوامل مؤثر بر نظام دیوان سالاری تاریخی ایران اسلامی تا پایان سلسله های مستقل ایرانی احمدشاهی ۹۱

۱۶. ناجی، محمدرضا (۱۳۷۸). تاریخ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان، تهران: نشر مجمع علمی تمدن.

۱۷. نظام الملک، ابوعلی حسن بن علی (۱۳۴۴). سیاست نامه (سیر الملوک)، به کوشش: محمد قزوینی و مدرسی چهاردهی، تهران: کتاب فروشی طهوری.

۱۸. هانتینگتون، سموئل (۱۳۷۰). سازمان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: نشر علم.

۱۹. هروی، جواد (۱۳۸۲). تاریخ سامانیان؛ عصر طلایی ایران بعد از اسلام، تهران: نشر امیرکبیر.

۲۰. یارشاطر، احسان (۱۹۹۱). حضور ایران در جهان اسلام، ترجمه: فریدون مجلسی، کتاب سیزدهمین کنفرانس دو سالانه جورجولوی دلاویدا.